

Radvaner Vilmosné

Életrajz

A nagyapám, Rosenberg Herman valamikor az 1830-as években született, azt hiszem, Göncön [Abaúj-Torna vm.], és 1908-ban halt meg Pesten a zsidó kórházban. A felesége Feuerstein Regina. Nem tudom, hogy mikor született, de nem volt nagy a korkülönbség, és ő is 1908-ban halt meg. Nekik született nyolc gyerekük, hat fiú és két lány. A hat fiúból három magyarosított. Az apám a századfordulón magyarosított Gönczire. Az apai nagyszülőket is ismertem. De ahogy tudom, nem voltak nagyon vallásosak.

Ignác volt a legidősebb fiuk [1851-ben született - az Országgyűlési Almanachban közölt életrajz szerint 1861-ben született. - A szerk.], és ezt az egy fiút tudták taníttatni. Jogász lett, a petrozsényi szénbányászat jogtanácsosa és Petrozsény város országgyűlési képviselője [Petrozsény nagyközség volt Hunyad vm.-ben, a 20. század első évtizedeiben 12 000 főnyi lakossal. Környékén Európa egyik leggazdagabb barnaszénlelőhelye volt, amelyet 1867-ben kezdett művelni a brassói bánya- és kohótársulat, majd az állam is nyitott itt bányákat. Rosenberg Ignácot 1910-ben választották meg országgyűlési képviselőnek Hunyad vm. hátszegi választókerületében. Az országgyűlésben a munkásügyi bizottság tagja volt. - A szerk.]. Budapesten volt egy hatszobás lakása, mert ő volt a gazdag a családban. 1920-ban halt meg. Neki született öt gyermeke. Júlia volt, azt hiszem, a legidősebb, az hároméves korában meghalt. Imre lent élt Petrozsényban, és 1944-ben a vasgárdisták [lásd: vasgárda, vasgárdista] agyonverték. Judit szívbajos volt, és meghalt harmincvalahány évesen. János 1919-ben a Tanácsköztársaság alatt volt egyetemista, és benne volt egy ellenforradalmi mozgalomban. De sose tudtunk róla. Megnősült, született egy lánya, 1932-ben meghalt, akkor volt egy gyermekparalízis-járvány. János, amikor Rákosi-rendszer lett, azt mondta, hogy mi nem ezért harcoltunk, és öngyilkos lett. Maradt az Iván. Ő külkeres lett, és megnősült, és egy nem normális kisfiuk született. Hogy mikor halt meg, nem tudom.

Ignác öccse Lajos. Valamikor a századfordulón születhetett. Kiment Amerikába, és addig levelezett a családdal, míg a szülők éltek, és aztán nem tudnak róla. A következő testvér Miksa. Ő Rosenberg maradt. Miksa valami nagy kötöttárucégnek volt az ügynöke. Párizsba járt, meg nem tudom, hova. Bécsben nősült meg.

Izidor bútorkereskedő volt, lett egy gyára, azt elkártyázta. Akkor elvett egy nőt feleségül, akivel sok pénzt kapott, megmentette a gyárát. A feleségét nem látta az esküvő előtt. A nagynéném franciául beszélt. Lett nekik két fiuk és két lányuk. És nincs gyerek [azaz unoka] tovább.

Akkor jön az Ida, Szilágyi Bertalanné. A századfordulón kimentek Amerikába, kint született egy fiuk, aki hat éves volt, mikor meghalt. A nagynéném beteg lett, és az orvos azt tanácsolta a

nagybátyámnak, hogy ha itt nem akarja hamar eltemetni a feleségét, jöjjön haza. És hazajöttek. A második fiú 1905-ben már itt született. Bertalannak jól menő nőiruha-szalonja volt. Ida néni meghalt 1919-ben.

Apám húga, Malvin 1879-ben született, és meghalt 1932-ben. Őneki volt egy rossz házassága, hogy az apám nősülhessen, és abból született két lány. Mind a két lányt elvitték 1944-ben és meghaltak. A fiatalabbiknak egy bőrnagykereskedő lett a férje, és volt két fiuk. Nagyon vallásosak voltak, pénteken templom, szombaton templom, és hogy megmentésük a fiúkat, keresztények lettek. Pénteken elmentek a templomba elbúcsúzni a zsidó Istentől, és vasárnap keresztes imakönyvvel mentek a katolikus templomba. A Mária utcában volt valami rendház, és ott tanították a fiúkat, és a papok, akik tanították őket, bujtatták a két gyereket [A Mária utca 25. számú épület jezsuita rendház volt, ahol P. Raile Jakab, a budapesti mentés egyik szervezője és irányítója közel 150 zsidót helyezett biztonságba. Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat, é. n. (1988). – A szerk.]. Ezzel megmentették őket. Ma Svájcban élnek.

Az anyai nagypapám, Klein József 1847-ben vagy 1848-ban született Szilágy megyében, azt hiszem, Hadadon. Kályhás mester volt. Feljött Pestre, nem tudom, mikor, és itt megismerte a nagyanyámat, aki akkor özvegy volt. Ő hozott két lányt a családba. Semmit nem tudok róluk, meghaltak. A nagymama, Bloch Regina nem tudom, honnan jött [Valószínűleg ő is Zemplén vm.-ben született, mit testvére, Ballagi [Bloch] Mór. – A szerk.]. Nagyon sokan voltak testvérek. Egy nagynénire emlékszem, akihez mi még mentünk. Egész kevés emlékem van Regina nagymamáról, nagyon kicsi voltam, mikor meghalt 1913-ban. Nagyapa 1920-ban halt meg.

Anyámék négyen voltak testvérek. A legidősebb Klein Mór, aztán Kármán Mór lett. Tőzsdés volt. 1932-ben egy tőzsdekrach miatt öngyilkos lett [lásd: 1929-es gazdasági világválság]. A felesége az édesanyja fehérneműüzletében dolgozott. A Váci utcában volt egy elegánsabb bolt, ide nem mentek be csak egy ingért, hanem bementek egy kelengyét rendelni. Volt egy fiuk, Kármán István. Őt elvitték, és Kőszegen meghalt 1944-ben munkaszolgálatban. Meg van egy lánya, Klári, ő kint van Amerikában. 1936-ban férjhez ment, a férje elég vallásos volt. A Rumbach utcai templomban volt az esküvő. Az ortodoxabb volt, mint a Dohány utcai, ott nem volt orgona. Klári tulajdonképpen nem volt nagyon vallásos, de mindent tartott a férjével. 1938-ban, amikor a zsidótörvényt kezdték tárgyalni [lásd: zsidótörvények Magyarországon], a férje azt mondta, hogy ő sehol nem lesz már másodrendű állampolgár, és kimentek Amerikába, New Yorkba. Még itthon született egy gyerekük, de az meghalt, és kint született egy lányuk. Mór felesége az én lakásomban volt, ami védett házban volt, és 1947-ben kiment Amerikába.

Anyukám következő testvére Artúr. Ő nem szeretett tanulni, színész akart lenni, és a nagypapámnak ez nem tetszett, s lakatosságot kellett tanulnia, aztán vándor volt. Végigjárta egész Európát, Moszkvától Madridig. A végén Hamburgban élt, albérletben lakott egy keresztény táncosnőnél, aki 14 évvel volt idősebb, mint ő, és két nagylánya volt. Elvette feleségül. Ha van jó házasság az életben, akkor ez az volt. Amikor meghalt a nagyanyám, hazajött a temetésre a feleségével és a közös fiukkal, aki velem volt egykorú. Pesten 1914-ben született még egy fiuk, Ferenc. Abban a házban laktak, ahol a nagymamám testvére, és amikor megszületett a gyerek, a szomszédok elmentek, és beírátták, hogy megszületett Klein Ferenc József, vallása zsidó. A nagypapa bevette a kályhaüzletbe, a lakatos a sparthertokhoz kellett. A nagypapának volt egy műhelye, egy pince volt, tulajdonképpen raktár, mert ott nem dolgoztak. Kijártak házakhoz, és

mindenütt azt mondták, hogy csak a Klein bácsi jöjjön. A Lukács Cukrászdába csak ő mehetett. Artúr katona volt az első világháborúban. Amikor a Feri született, nem volt itthon. A nagypapa adott pénzt a feleségének, de mindig kevés volt a pénz, amit a nagypapa adott, és amikor hazajött a férje, panaszkodott. 1919-ben a nagybátyám elkezdte, hogy az ő felesége különb, mint a húga, és összevesztek a nagypapával, és köszönés nélkül itt hagyta az apját, mindenkit, és visszautaztak Hamburgba. Mozigépész lett egy zsidó moziban, nem keresett rosszul. Az idősebbik fia belépett az SS-hez, és nem állt szóba az apjával. 1939-ben a nagynéném Pestre jött, hogy igazolja, hogy a kisebbik fiuk keresztény. Kiváltott egy kis születési bizonyítványt, hogy a gyerek zsidó, de az evangélikus főpaptól kiváltott egy keresztlevelet, hogy meg van keresztelve. Majd a bíróságon megesküdött, hogy nem a férje a gyerekek apja. Az idősebbik fiú 1940-ben meghalt mint SS-katona, a fiatalabbik Wehrmacht-katona lett a légvédelmiseknél, és egy bombatámadásban meghalt. A nagybátyám úgy élte túl a háborút, hogy mialatt ő a moziban vetített, történt egy gyerekgyilkosság valahol közel, és elfogták őt, hogy ő a gyilkos. De a moziban igazolta mindenki. Kiszabadult, de nem volt semmi bocsánatkérés, hanem elvitték egy internálótáborba, és ott élte túl a háborút. 1919 után először 1958-ban jött haza, és azt hiszem, 1964-ben halt meg.

Akkor volt a Berta. 1905-ben halt meg, 23 éves volt és menyasszony. Volt neki valami reumaszerűsége, ami megtámadta a szívét.

Anyám volt a legfiatalabb. 1884-ben született Budapesten. Elvégezte a négy polgárit [lásd: polgári iskola], utána annyit tanult, hogy megtanult varrni, és aztán otthon volt. Anyám sem tanult, és a nővére sem, varrni tanultak valami ismerősnél, de nem volt foglalkozása a nőknek.

Apámat Mihály Manónak hívták. Göncön [Abaúj-Torna vm., lakosainak száma a 19 sz. utolsó harmadában 2500–3000 fő között volt. – A szerk.] született 1877-ben. A nagyszüleimnek saját házuk volt, és volt a bolt. És aztán jött oda egy másik zsidó, aki ügyesebb és okosabb volt, mint a nagypapám, és ők tönkrementek. Akkor átmentek Kassára. Ott mit csináltak, nem tudom. Lehet, hogy akkor már a legidősebb fiuk segítette őket. Aztán följöttek Pestre. A Garay utcában laktak. Itt tulajdonképpen semmivel sem foglalkoztak. Ott is volt egy kis üzlet, de az már a lányuké volt, hogy besegítettek-e, nem tudom. És aztán meghaltak szegények. Apám négy polgárit végzett.

Utána elment egy nagy elegáns bútorüzletbe mint eladó és tervező – nagyon szépen rajzolt. A Kecskeméti utcában volt egy nagy üzlet, ahol nagyon elegáns bútorokat árultak, bejött egy vevő, és azt mondta, kérem, ha megnézné a bútorokat, hogy mit szeretnék nagyjából, és akkor apám megrajzolta a hálószobát, az ebédlőt, a szalont, az úriszobát. Ha megfelelt, megcsinálta a műbútorasztalos, leszállították, berendezték, tessék beköltözni. Az egész műbútorasztalos-szakma ismerte.

Ahol a Royal szálló van, ott volt egy bálterem. És ott volt valami bál, ahová anyukám elment táncolni, és ott állt az apám, aki nem táncolt. Ott megismerkedtek. Szerelem, házasság. De a házasság nem volt olyan egyszerű. Apa volt a legfiatalabb fiú, és volt a húga, Malvin. A szülők azt mondták, hogy amíg a Malvin nem ment férjhez, addig te nem nőülhetsz meg. Aztán Malvint férjhez adták, nagyon rossz házassága volt, s mindig apám szemére vetették. A szüleim 1904-ben házasodtak össze végül. Pesten, a Dohány utcai templomban.

Az első világháborúban nem egy egészen évig volt el, mert a főnöke, aki örökölte a papájától a boltot, és nem értett hozzá, visszahozatta. Egy bőrgarnitúrát és egy új szobabútort kapott valaki a

Honvédelmi Minisztériumban, hogy az apámat fölmentsék. Irodai szolgálatban maradt a háború végéig, és délelőtt bent volt a pult mögött. Aztán megszűnt a bolt, mert tönkrement. Állás nélkül maradt az apám. Én erről a korszakról nem nagyon tudok. Nem kérdeztem, és nem meséltek. A Tanácsköztársaság alatt apám a bútorelosztóban dolgozott. A Tanácsköztársaság után elküldték az állásából. Rengeteg mindent csinált, szinte minden hónapban más volt a foglalkozása. 1928-ig aztán egy konyhabútorboltban dolgozott, ami a gazdasági válság miatt szűnt meg. Hosszú évekig munkanélküli volt, de aztán a Nagy Zsigmond és tsa bútorboltban üzletvezető lett.

A bátyám, László 1905-ben született. Én 1908-ban születtem. A Nyár utcai elemibe jártam. Végig a legjobb tanuló voltam. Az Andrássy úton volt a Mária Terézia felső leányiskola [lásd: leányiskolák], ami hat évet tartott. Nem nagyon lehetett bejutni, csak gazdagéknak. Az egyik nagynéném, az Ignác felesége, a Piri néni, és az ő húgának a férje egy könyvkiadó igazgatója volt, és egész Pesttel volt összeköttetése. Elment anyám, hogy szeretne engem az Andrássy útra. És azt mondta, hogy Budapest összes iskolájába segítem a Bözsit, de ide nem, mert itt csak flancolni tanul. Add be polgáriba. A Nagydíófa utcában volt az iskola. Ott is a legjobb tanuló voltam. Az iskolában kötelező volt minden péntek délután templomba menni. Eleinte anya vitt az iskolába, aztán már egyedül mentünk. Hát nem volt közlekedés. Laci gyalog ment a réalba [lásd: gimnázium és egyéb középiskolák], a Reáltanoda utcába. Én a Nagydíófa utcáig mentem velük.

Zongorázni tanultam három évig, mert addig kaptam kölcsön egy zongorát a nagybátyáméktól. Év közben nálunk volt a zongora, de mikor ők nyáron kimentek Zugligetbe, akkor kivitték a zongorát. Aztán azt mondták, hogy árt a zongorának a szállítás, és nem hozták be többé. Mindenfélet sportoltattam, de semmit sem csináltam jól az evezésen kívül, azt nagyon szerettem. Úsztam, csak rosszul, korcsolyáztam, gyepabdáztam, teniszeztam, de mindent csak egy kicsit.

Amikor apámnak nem volt állása, minthogy az anyai nagypapa jól keresett, hát odavették magukhoz őket, amíg elhelyezkedett. Hogy mennyi idő után helyezkedett el apám, nem tudom. Akkor már amiről tudok, akkor ő már a Fodor cégnél volt üzletvezető. Először a Király utcában laktunk, aztán a Kertész utcában egy háromszobás lakásban. Két utcai szoba, egy erkéllyel. Volt egy ebédlő, egy háló. Ott aludtak a szülők meg mi, gyerekek. Az udvari szoba az anyai nagyszülőké volt. Odaköltözünk 1912 novemberben, és 1913 áprilisban halt meg a nagymama.

Édesanyám otthon volt, nem volt munkája, az otthont felügyelte. Harminc évig volt ugyanaz a háztartásink, Erzsi. 16 éves volt, amikor hozzánk került, és nagyon rendes volt. Ő takarított és főzött, istenien főzött. Kóserság volt, míg a nagypapa élt. A nagypapa vallásos volt, teljes szívvel- lélekkel. Minden pénteken templomban, és minden szombaton templomban, és minden reggel táleszt, tfilint rakott otthon, és imádkozott. Apám gyomorbeteg volt. És volt, hogy anya sonkát vett apának vacsorára, azt papírról ette meg, evőeszközt [lásd: étkezési törvények; kóser háztartás], semmit nem használt hozzá. De megtörölte a száját. És a nagypapa vacsora után fogta apa szalvétáját, és bedobta a szennyesbe. A nagyapa tényleg komolyan vette. A nagypapa míg élt, szeptembertől januárig, minden péntek reggel fölküldött a kóser libástól egy nagy libát. Azt fölbonította az Erzsi - már akkor jól tudta, hogy kell kóserül főzni -, besózta és beáztatta és kóser elkészítette, de a beosztást már anyám csinálta. Én sokszor gondolkozom, hogy hogy osztott ő be egy libapecsenyét egy ekkora családnak. Szombaton sokszor volt sólet, de általában melegítették. Főzni nem főztek, de melegítették [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Aztán jött az 1919-es Tanácsköztársaság, és nem volt mit enni. Az apám a bútorelosztóban volt. A Tanácsköztársaság

alatt aki házasságlevelet hozott, hogy megházasodott, kapott egy hálósobabútort ingyen. A paraszték fölhoztak 5 kiló zsírszalonnát meg füstölt sonkát apának, azt hitték, hogy akkor jobb bútort kapnak. Hát megettük. A nagypapa is evett belőle.

Nagy széderesték voltak, nagypapa tartotta. Amikor már ő nem élt, még akkor is voltak széderestéink. Sokan voltunk egy széderesti vacsorán, ott voltak anyám testvérei, de az apai rokonság nem volt. Újév [lásd: Ros Hásáná] este vacsora, templom, utána az apám elvitt a fivéréhez, Izidorhoz, akinek volt a négy gyereke és ennyi. Ott volt az apa családja. Akkor mindig odamentünk. Volt külön étkezés széderre, a padláson volt egész húsvétig [lásd: Pészah]. Előtte teljes nagytakarítás volt. Nagypapa egy fonott gyertyával fakanálra szedte fel a morzsákat, és elégette az utolsó reggel [Mármint a Pészah előtti utolsó nap estéjén szedik össze a morzsát, és másnap reggel égetik el. Lásd: homecolás; Pészah], és imádkozott hozzá. Én csak mentem mellette, mert borzasztóan szerettem mindent, ami valami ünnephez kötődik.

Laci volt bár micvó, és egy hónapig imádkozott reggel, mert a nagypapa megkívánta. Aztán mondta, hogy neki arra nincs ideje. Anyám megkívánta, hogy hosszúnapkor [lásd: Jom Kipur] böjtöljünk, én becsülettel böjtöltem is. És vallásos is voltam. De a Laci pedig nem. Énszerintem a Laci elbújt hosszúnapkor.

Az első világháború kitöréséig minden nyáron Siófokon voltunk. Béreltünk egy lakást, cselédlánnyal, konyhával, cakk-pakk lementünk. Amikor már iskolás volt Laci, akkor az iskolaév végétől iskolaév kezdetéig lenn voltunk, és szombat este jöttek a férjek látogatóba. Akkor 1914-ben anyámék voltak Abbáziában, 1918-ban Nagymaroson volt megint ugyanígy az egész család. 1919-ben megint nem lehetett nyaralni. És akkor egy jó néhány évig nem nyaraltunk. Mert akkor apám állás nélkül volt. Onnantól ennek a családi üdülésnek vége volt.

Általában zsidó volt a társaságom. Rettentő sok fiú volt körülöttem, mert hozzánk mindenki jöhetett, barátnő, barát. Anyám a világ legtündéribb teremtese volt. Nyáron minden este kinn voltunk az Állatkertben, mert a Gundel állatkerti teraszán komoly hangversenyek voltak. Az egyik barát testvérpárnak volt Állatkert-bérlete, és avval az egy pár bérlettel jártunk be, minden kapun más, úgyhogy a rácson kiadtuk. Ott voltunk tízen-tizenöten. És 15 éves koromtól kezdve állandóan hangversenyekre jártam. Korábban, a két unokánővérem meg a Laci meg én jártunk a Városi Színházba [Ennek épületében lett később (1951) az Erkel Színház. – A szerk.] minden vasárnap délután. Nincs olyan nevű énekes, dirigens, akit ne hallottam volna. Apámat nem érdekelte a komolyzene, anyám szerette, de ő sem járt. Ez a bátyámnak volt a hobbija. A bátyám nagyon kulturált gyerek volt. Őt csak a komolyzene érdekelte. És olvasott, olvasott. Otthon nem volt sok könyvünk, de könyvtárból folyton olvastunk, és mindent. Gárdonyi, Mikszáth, Jókai és így mentünk tovább.

Laci reáliskolában érettségizett, és nem vették föl az egyetemre a numerus clausus miatt. Először a nagybátyámnál volt irodában, aztán volt egy kisbútorműhelye. Nem volt egy sikeres ember. A végén volt egy nagyon jó állása. A visszacsatolt – már ez háború – területen [lásd: második bécsi döntés], Szilágy megye valamelyik részén egy birtokon volt intéző, ott ő nagyon szépen keresett. Lett két fiuk. A bátyám kitért, reformátusra. A felesége kedvéért, mikor a felesége terhes lett, kitért. Az Ádám már reformátusnak született.

A húgom, Anna 1917-ben született. A zsidó gimnáziumba járt. Jól tanult, csak a latinnal volt baj. Negyedikben azt mondta a latintanára, hogy ha nem veszi ki az anyám a gimnáziumból, akkor megbuktatja. Kivette. Akkor egyéves kereskedelmit járt [lásd: női kereskedelmi szaktanfolyamok]. Aztán kerámiát és nyelveket tanult, meg volt kávé-tea szaküzletben eladó. Onnan a zsidótörvény [lásd: zsidótörvények Magyarországon] miatt eljött.

Orvosi egyetemre mentem volna, gyerekorvos szerettem volna lenni, de akkor már megvolt a numerus clausus. Akkor megtanultam először a kalaposságot egy privát helyen. Akkor azt mondták anyámnak, tanítsd meg varrni, az egy mindig kellő szakma. Elkerültem Fischer Júliához, akkor az Pest egyik legnagyobb szalonja volt. 16 éves voltam, amikor odakerültem. Egyszer az egyik szabásznő följön, mikor munkaidő vége volt, és mondja, hogy vidd el ezt a levelet ide meg oda. Mondom, nem tudom. Másnap jött a főnöknő, és azt mondta, hogy nem mentél el, ki vagy rúgva. Akkor üzent a nagybátyám, hogy menjek el a Körstner-nővérekhez. De ott aztán jó dolgom volt. Ott tanultam ki a szakmát. Ott szabadultam másfél év múlva, és még két évet dolgoztam, mert annyi kellett, hogy iparendélyt kapjak. S akkor innen kiléptem. Ez volt 1929-ben. És utána 30 évig voltam állásban. Női ruha szalonom volt. (Húsz évig, 1949-ig volt meg ez a szalon.)

Először az anyám lakásában dolgoztam, anyámnak volt a varrógépe, amit ő még otthonról kapott. Inkább zsidók jártak hozzám. Jól menő szalonom volt. Volt, hogy 8-10, volt, hogy két alkalmazottam volt, ahogy a munka adódott. Nem volt időm nekem hétköznap, mert reggel a lányoknak ki kellett adni a munkát, aztán már jött is a vevő, meg jöttek próbálni. 1949-ig volt a szalon.

Az első férjem Grósz Tibor volt. 14 évvel volt nálam idősebb. Templomi esküvőnk nem volt. Nem volt hittagadó, de azt mondta, senkinek semmi köze hozzá, hogy két ember mit csinál. Egyszer voltunk a Tiborral, az első férjemmel a Dohány templomban egy hosszúnappor. És akkor is zavart a zaj, a sok duma és beszéd. Én vagy imádkozni megyek, vagy dumálni. Nem kíváncsoztam. Vegyész mérnök volt. Először volt egy bőrgyárban, az tönkrement. Akkor egy évig állás nélkül volt, aztán a Leipziger Szeszgyárnak volt a laboratóriumi főnöke. Kinn laktunk Óbudán, telefonunk nem volt, 11 után nem volt villamos, onnan a vendég gyalog ment át Budapestre, és mindenki egykor meg kettőkor ment el, mert olyan jól érezték magukat az emberek. De nálunk politikáról nem volt szó a lakásban. Aztán eljött az a bizonyos péntek este, jöttünk az anyósoméktól, és kiabálták, hogy a németek megtámadták Bécset [lásd: Anschluss]. Akkor avval jött a politika. És 1938-ban sikerült nekünk elköltöznünk a Katona József utcába.

A háború alatt az én háromszobás lakásomban harmincketten laktak. Védett ház lett a házunk. 1944 októberében be kellett vonulni minden 16 és 40 év közötti zsidó nőnek a KISOK-pályára. Onnan mentünk Mogyoródig, Mogyoródról Isaszegig. Azt mondták, munkára visznek minket. Isaszegen két napig voltunk. Akkor volt egy francia előretörés, és minket elindítottak visszafele. Behoztak a Bécsi úti téglagyárba, ott töltöttünk egy éjszakát, másnap reggel indulás gyalog Hegyeshalom [1944. október 22. és 26. között mintegy 10 000 nőt mozgósítottak, munkaszolgálatos századokba szervezték és árokásásra meg védelmi munkákra vezényelték őket. Amikor november 2-án a szovjet csapatok újabb offenzívát indítottak Budapest ellen, sok századot visszavontak Budapestre védelmi munkára, majd azokat, akik az embertelen bánásmód és körülmények ellenére életben maradtak, Óbudára, az újlaki téglagyárba vitték azokkal a zsidó nőkkel együtt, akik november 2-án és 3-án kaptak különleges behívóparancsot. Innen indították

őket gyalogmenetben Hegyeshalom felé, ahol átadták őket a németeknek, és a Bécset védő „Keleti falat” építették velük. [R. L. Braham: A népiirtás politikája. A holokauszt Magyarországon, ford. Szentmiklósi Tamás, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003.– A szerk.], onnan tovább Zürndorf, ott átvettek az SS-ek, 14–15 éves kisfiúk, és beraktak minket egy vasúti kocsiba, és este elindult a vonat. Reggel nézünk ki, hogy hol járunk. Hát valami város. És én egyszerre fölkiáltok, Magyarországon vagyunk. Harka-Kópházán állt meg a vonat, ott szálltunk. Mi gyalogmenetben kerültünk Kópházára, ahol sáncot kellett ásni. Itt már nem is nagyon voltak SS-ek a közelben, mert addigra ők már megpróbálták elmenekülni. Általában önképzett katonaszerű parasztok vigyáztak ránk, de persze azért mindig volt néhány SS is felettünk. Mi négyen voltunk együtt. A húgom, a házból egy kislány és a húgom egy ismerőse. Március végén már jöttek az oroszok, és minket elkezdtek elhajtani, de mi visszamaradtunk. Átmentünk a zsidó konyhára. Itt a kaptak a zsidó munkaszolgálatosok naponta egyszer valami lét, amiben úszkált bab, meg reggel egy fekete löttyöt, ami legalább langyos volt, meg folyadék is volt, mert víz sem volt, állandóan szomjaztunk. Anna talpraesett és leleményes volt. Elment a tanácshoz, hogy itt hagytak minket a zsidó konyhán, de nincs semmi, amit főzzünk. S akkor kidobolták, hogy hozzanak a zsidó konyhára enni. Egyszerre csak észrevették a fiúk, hogy szemben velünk a német katonáknál pakolják a raktárból az ennivalót autókra. És loptak kenyeret meg műmézet meg művaját. Egyszerre halljuk az autóberregést. Mondom, szerintem a németek elmentek. És nem volt német a faluban. Akkor kezdődött az ágyúzás, lövöldözés. Elindultunk azért hazafelé. Szekéren, gyalog, vonattal. Április 11-én értünk haza.

A férjem Bozsokon [Vas vm.] halt meg 1945 februárjában. Ő mindig a korhatár fölött volt [Ezért nem vitték el korábban munkaszolgálatra. – A szerk.]. 1944. október 20-án reggel öt órakor jöttek a nyilasok, és a házból levő középkorú, még járt tudó férfiakat összeszedték és elvitték. Minket október 23-án vittek el. Nem láttam többet.

Anyámék keresztény papírokkal bujkáltak. Valódi papírok voltak, szóval nem hamisítványok. Hajdúszoboszlóról menekült tanár házaspár, Kovács Lajos – hát azt nem nehéz megtanulni –, de az asszony neve Oblidalovics Julianna. Apámat nem vitték el. A házmesterek rendesek voltak, mert amikor jöttek a nyilasok, bezárták a ruhásszekrénybe vagy a lichthofba – magasföldszint volt, és volt a lichthofra egy ajtó –, és a kulcs a házmesterné zsebében volt. Végigjárták a lakást a nyilasok, nem volt sehol. „És ez az ajtó?” „Ez a lichthof.”

A háború után közvetlenül apám visszament dolgozni a Nagy Zsigmond és tsa bútorboltba. 1945 júliusában a mátraházi vendégházat kellett berendeznie. Jöttek érte, és habár nem volt minden rendben a gyomrával, elment. Ez egy szombati napon volt. Kedden rosszul lett, és onnan azonnal a gyöngyösi kórházba szállították, ahol megállapították, hogy úgynevezett ukrán hasmenése van, amin nem lehet segíteni. Táviratoztak nekünk, én és az anyám azonnal leutaztunk, és a megérkezésünk után négy órával már halott volt az apám.

Amikor meghalt, elmentem a hitközséghez anyámmal, és hát a fejükhöz kapnak, ő volt a háború után az első zsidó halottja Gyöngyösnek. És a hitközségnek se sírásója, se papja, se semmi. Mi Pestre akartuk szállíttatni. Nem vállalták, mert az 1945 nyara volt: autó nem volt, lovas kocsival nem lehetett szállítani, mert ha rossz lovat hoznak, akkor soká tart, ha meg jó lovat fognak, az oroszok kiszedik a szekérből. Szóval ami igazán nagy dolog volt, hogy szereztem egy hitközségi embert, aki még aznap megszervezte a temetést. Tíz imádkozni tudó zsidó férfit összeszedni

Gyöngyösön 1945 nyarán, de sikerült [lásd: minján]. Apámat halála másnapján, ortodox körülmények között temettem el Gyöngyösön [lásd: temetés; a holttest előkészítése a temetésre].

A bátyámat kerülgette a halál. 1944 nyarán munkaszolgálatos volt a Ferihegyi repülőtér szőnyegbombázásakor, jobbról a pajtása, balról a pajtása meghalt, őneki a nadrágja ki volt lyuggatva, mint a szita, de őneki semmi baja nem lett. Laci bátyám megszökött. Hamis papírokkal éltek a Szilágyi Erzsébet fasorban. A bátyám mint Vajk Sándor, a sógornóm mint Gönczi Lászlóné, de az ő férjét elvitték, és ő nem tudja, hol van. Lacit a szovjet katonák 1945. január 1-jén agyonlőtték. Az apósa megsebesült, és kötszert vitt neki. Volt egy jegyzete, amiben egy pár orosz szó föl volt írva. Biztosan nyúlt a zsebébe a jegyzetért, ezek meg nem tudták, hogy miért nyúl a zsebébe, lőttek. Valószínűleg ez történt. Nem jött haza, a sógornóm tudta, hol van az apja, elment, és ott találta a hóban holtan. És a sógornóm eltemette ott, a Szilágyi Erzsébet fasorban. A sógornóm a két fiával aztán kiment Svédországba. Az egyik fia, Ádám, tanár lett, majd az észak-svédországi víz-tanácsadó vállalat igazgatója.

1949 után fél évig voltam egy követnél, de ott nem tudtam még a száraz vizet sem megkeresni. Anna járt pártiskolára, és estit is meg kellett csinálnia. Külkereskedő lett. Üzletkötő volt, megtanult németül, angolul. Engem, nem akartam, de beléptettek a kommunista pártba. Aztán a Földművelésügyi Minisztérium elhelyezett a Phylaxiába, az állatgyógyszergyárba. 1950-ben léptem be a személyzeti osztályra. A legantiszemitább vállalat volt a Phylaxia. Elmesélték, hogy az igazgató valami barátja egy kikeresztelkedett zsidó nőt behozott még az 1940-es években, és a kollégák megtudták, hogy ez zsidó származású, és azt mondták, hogy vagy elküldik, vagy ők nem jönnek be dolgozni. De nem merték nekem mondani, szembe mindenki kedves volt. Tulajdonképpen annál aljasabb, mint a személyzeti munka, ahol ki kellett építeni a spiclirendszert, nem volt. Mikor én beléptem egy szobába, ott síri csönd lett. Én nem tudtam meg soha semmit. Én viszont képtelen lettem volna információt kérni, nem is nagyon akartam. Viszont minden nap hangulatjelentést kellett írni. Arra voltam büszke, hogy senkit nem bocsátottak el, amíg én személyzetis voltam.

A második férjemmel 1948-ban házasodtunk össze. Maszek ügynök volt, állami vállalatnál vásárolhatott. A végén egy szövetkezetben volt belső ellenőr. Járt a fiókokat, és ellenőrizte őket, de akkor jött haza, amikor akart. Énnekem megmaradt a lakás a Katona József utcában, ott laktunk. A lányom, Júlia 1949-ben született.

Mikor apám meghalt, akkor én megfogadtam a halálos ágyánál, hogy anyám velem él. Hát tulajdonképpen nekem nagy könnyebbség volt, mert Juli fél éves volt, amikor föl kellett adnom a szalont, és el kellett mennem dolgozni. Elvették tőlem a kisgyerekemet. 21 évig volt olyan foglalkozásom, hogy otthon voltam a lakásban. Tehát hogyha a gyerekem sírt, akkor átmentem a másik szobába. Féléves korától viszont anyám nevelte. Volt háztartási alkalmazottam, mert mikor szalonom volt, a háztartási alkalmazott olcsóbb volt, mint hogy saját időmben én álljak oda takarítani, főzni. Nyáron léptem be a vállalathoz, és azt mondja Emmi [a háztartási alkalmazott], hogy ő leviszi a Julit magához. Elmentek két hétre, ennyi szabadság járt az Emminek. Adtam neki egy megcímzett levelezőlapot, minden nap írjon. Hát olyan dolgokat nem tudtam volna neki 1950-ben Pesten adni. Reggel a reggeli fejésű tejet kapta, minden nap vágtak egy csirkét, hogy friss csirkemájat rakjanak a levesébe.

Juli a gimnáziumban osztályelső volt. Fölvették az első jelentkezésnél a Színművészeti Főiskolára. Én boldogan megyek be másnap az irodába, és a jogtanácsosunkkal találkoztam, és azt mondja nekem: Erzsi, nem kell ennek olyan nagyon örülni. Nagyon göröngyös pálya, ott vagy nagyon sikeres valaki, vagy nem. Annyiszor érzem ezt. Nagyon sajnálom a Julit a mai életével. Juli 1971-ben, igen, 1971-ben kapta meg a diplomáját, és vidéken volt. Először Debrecenbe kapott szerződést, onnan aztán más vidéki városokba ment. Én akkor mentem nyugdíjba, amikor a Juli megkapta a diplomáját.

A háború után nem volt otthon vallásról szó. Anyám vallásos volt, és Vili, a férjem is. De én azt mondtam, hogy nem lehet a gyereket kétfelé nevelni, mert az iskolában mást mondanak, nem mondunk otthon mást. Az neki nem tűnt fel, hogy most más a vacsora, meg hogy máskor van a vacsora. És 1956-ban [lásd: 1956-os forradalom] jött be a rendelkezés, hogy 1957. szeptembertől megindul a hitoktatás, aki akarja a gyereket jártni, írja alá az ívet. Én nem akartam, de Vili aláírta, hogy zsidó hittanra járjon. Juli elfogadta, nem tudta, hogy mi az. A következő találkozása a zsidósággal az volt, hogy az egyik osztálytársa följött hozzá játszani. Akkor küldtek mindenféle kekszet színes dobozokban zsidó szervezetek, és nagyon tetszettek neki. Anyám mondta neki, hogy ha kell, vidd el, mire a kislány azt mondta: nem vihetem haza, mert nem mondhatom meg, hogy zsidó kislánynál voltam. Azt mondta anyám neki, akkor hagyjuk a dobozokat, nézd, kislányom, azt hazudsz otthon, amit akarsz, de ide ne gyere többé. Juli onnantól tudta, hogy zsidó. Soha nem beszéltünk róla. Akkor már észrevette, hogy van maceszgombóc – nem volt már Húsvét tartás [lásd: Pészah], de maceszgombóc meg maceszos kávé volt. Megvolt a hosszúnappor [lásd: Jom Kipur] a vacsora, és a Vili böjtölt és imádkozott. Én nem böjtöltem. Én nem is tudtam böjtölni, mert bár sose kérdezték meg a munkatársak, hogy Erzsike, jössz-e ebédelni, de hosszúnappor mindig megkérdezték. Én minden hosszúnappor benn voltam. Juli akkor már tudott bizonyos dolgokat, de sokat nem, és nem kérdezett. De érzésileg attól a perctől lett zsidó.

1948-ban Izrael megalakulásakor az Erkel Színházban volt egy nagy ünnepség, ott voltam, és rettentően boldog voltam. De az, hogy mi kimenjünk Izraelbe, eszembe sem jutott. Nagyon készültünk Izraelbe Annával, de innen nem lehetett útlevelet kapni. A hetvenes évek vége felé Anna tudta meg, hogy Bécsben adnak vízumot [A vízumot nem az útlevelebe tették, hanem egy betétlapot adtak, amit aztán el lehetett dobni, és így a magyar hatóságok nem tudták meg, ha valaki Izraelben járt. – A szerk.]. Készültünk, de akkor ő már beteg volt, és mondtam neki, hogy várjunk, amíg jobban leszel, de tudtam, hogy nem lesz. Úgyhogy elmaradt Izrael.